

УДК 347.958

DOI <https://doi.org/10.32837/chc.v0i36.205>

Нестерцова-Собакарь Олександра Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри цивільно-правових дисциплін

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0712-4076>

РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ ТА ЦИВІЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УРСР 1924 РОКУ

Постановка проблеми. Важливою сутнісною характеристикою цивільного процесу є відповідні принципи, які, по-перше, володіють безпосередньою регулюючою властивістю; по-друге, виступають мірилом праворозуміння і основою правозастосування; по-третє, безпосередньо впливаючи на правосвідомість, на суб'єктивні уявлення, на формування правових ідей опосередковано сприяють розробці нових нормативно-правових актів; по-четверте, здійснюють гарантуючу функцію, оскільки покликані забезпечувати реалізацію цілей і завдань цивільного судочинства.

Саме принципи цивільного процесу складають його стрижневу основу та визначають вихідні засади, відображаючи головні якісні особливості. Без принципів неможливо усвідомити необхідність вдосконалення цивільного процесуального законодавства, з'ясувати сутність процесуального права як специфічного соціального регулятора.

Попри те, що спільним для вчених є трактування принципів права як основних або вихідних засад, у з'ясуванні їх сутності та змісту науковці по-різному конкретизують і визначають це поняття. Особливо проблематичним залишається розуміння сутності та змісту одного з головних принципів цивільного процесу – змагальності, який вперше було законодавчо окреслено судовою реформою 1864 року та конкретизовано Цивільним процесуальним кодексом УРСР 1924 року.

Стан дослідження теми. Повсякчас принципи цивільного процесу стають предметом пильної

уваги вчених різних історичних періодів, оскільки саме з них починається цивільне провадження, зароджуються новітні підходи до вирішення проблемних питань процесуальної науки.

З цього приводу слушно наголошує М.П. Курило, що для вітчизняної процесуальної думки проблематика принципів завжди була і залишається однією з центральних у дослідженнях правосуддя у цивільних справах [1, с. 34]. Їм присвячені роботи вчених різних періодів, зокрема: А.Х. Гольмстена, Є.В. Васюковського, І.Є. Енгельмана, К.І. Малишева, Є.О. Нефедьєва, Т.М. Яблочкова, Н.А. Гредескула та інші. В період панування радянської влади на згадану проблему звертали увагу О.П. Клейнман, В.М. Семенов, С.В. Курильов, Р.Е. Гукасян, В.С. Букіна, Й.М. Резніченко, А.А. Ференс-Сороцького. В нинішніх умовах дослідженню сутності, змісту та класифікації принципів цивільного судочинства присвячено роботи В.Ю. Мамницького, М.П. Омельченко, А.В. Андрушко, О.В. Рожнова, О.В. Шутенко, М.М. Ясинок, С.О. Волосенко, Г.П. Тимченко, С.Н. Абрамова, П.П. Гурєва та інших вчених.

Праці вказаних вчених помітно вплинули на формування концептуального уявлення про вихідні засади цивільного судочинства, проте залишається недостатньо дослідженим з'ясування сутності та змісту процесуального принципу змагальності через призму судової реформи 1864 року та положень Цивільного процесуального кодексу УРСР 1924 року.

Отже, **мета статті** полягає у необхідності з'ясування сутності та змісту процесуального принципу змагальності через призму судової реформи 1864 року та положень Цивільного процесуального кодексу УРСР 1924 року.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Отже, розгляд принципу змагальності цивільного процесу у світлі його еволюційного розвитку дозволяє показати і довести: через які причини виник і отримав законодавче визнання названий принцип цивільного процесуального права; під впливом яких чинників відбувалося його формування і розвиток; яку мету переслідував законодавець, висуваючи на передній план ті чи інші принципи; яка роль відводилася принципу змагальності цивільного процесу в різні історичні періоди.

Не зменшуючи ролі римського приватного права на еволюцію відповідних процесуальних принципів та у безпосередньому впливі на сучасне цивільно-процесуальне законодавство України, відправною точкою законодавчого закріплення принципу змагальності в цивільному процесі все ж таки доречно вважати судову реформу 1864 року. Саме цей принцип відобразив демократичні засади цивільного судочинства того періоду.

Принципу змагальності відводилося особливе значення в організації цивільного судочинства та підтримувалося усіма відомими на той час вченими-процесуалістами. Так, А. Гольмстен вважав, що «змагальні засади цивільного судочинства є принципом законодавчої політики, згідно з яким права сторін рішуче переважають над офіційними обов'язками суду» [2, с. 130–131].

Статутом цивільного судочинства в основу принципу змагальності було покладено такі елементи: по-перше, суд порушує провадження у справі на підставі позову; по-друге, суд приймає рішення на основі фактів, доказів, представлених сторонами; по-третє, суд за власною ініціативою не запитує будь-які докази, що підтверджують (спростовують) позицію тієї чи іншої сторони [3, с. 197].

Умовою реалізації принципу змагальності виступає процесуальна рівність сторін, оскільки змагатися у відстоюванні своїх прав та інтересів сторони можуть лише в однакових правових умовах. І навпаки, принцип процесуальної рівноправності сторін забезпечується змагальною формою судочинства, яка надає їм можливість рівною мірою «змагатись» перед судом [4].

Як слушно зауважував Ю.С. Гамбаров: «... змагальні засади полягають в тому, що встановлення, продовження і припинення процесу ставиться <...> у залежність від волі сторін, яка обмежується судом лише в рідкісних і виняткових випадках...» [5, с. 73]. Зокрема, сторонам надавалося право на «словесні змагання». Так, у розділі 6 «Про слухання справи» було передбачено, що словесне змагання сторін відбувається завжди після доповіді справи суддею, як у відкритому, так і в закритому засіданні (ст. 324, 329 Статуту цивільного судочинства).

За задумом авторів статуту суд як орган влади не був зацікавлений в результаті справи на користь тієї чи іншої сторони, його зацікавленість повинна була проявлятися тільки в одному – в правильному вирішенні спорів. Зокрема, в коментарі до статті 13 Статуту цивільного судочинства зазначено, що під змагальністю розуміються дії, які «...належать до прав і обов'язків обох сторін, а обов'язок суду полягає лише в тому, щоб вивести з представлених йому доводів та обставин, які саме події повинні вважатися істинними, і застосувати до них точну силу закону...» [6, с. 27].

Розкриваючи сутність змагальної форми, відомий на той час вчений-процесуаліст К.І. Малишев писав, що під назвою «змагальні засади» «відомий принцип цивільного судочинства, за яким різні дії суду в процесі залежать від вимог сторін, від їх ініціативи, і спірні відносини сторін обговорюються лише по тим фактам, які повідомлені суду обома сторонами. Ці засади впливають із суті цивільних прав, які складають приватну сферу особи і складаються зазвичай у вільному розпорядженні власника. Суд як орган публічної влади не зацікавлений у користі тієї чи іншої сторони в цивільному процесі, а зацікавлений тільки в правильному вирішенні спору за тими даними, які йому повідомлені. Він не повинен ставати на будь-яку сторону і розшукувати докази замість її самої на шкоду іншій стороні <...> Суд не повинен розшукувати і брати до уваги такі факти і докази, які не заявлені йому сторонами» [7, с. 352].

Важливе значення принципу змагальності в цивільному процесі також надавав Є.О. Нефедьєв, відзначаючи, що «суд повинен засновувати своє рішення виключно на доказах, представлених сторонами, і ні в якому разі не повинен сам збирати докази» [8, с. 194].

Прямо пов'язував змагальність сторін у процесі з принципом рівноправності Є.В. Васьковський, а саму змагальність він пов'язував з тим,

що у сторін в процесі є протилежні інтереси [9, с. 197–198].

На думку І.М. Тютрюмова, змагальний порядок в цивільному судочинстві «цілком впливає із суті цивільних прав, які складають приватну сферу особи, а тому знаходяться в його вільному розпорядженні...» [10, с. 347].

Переваги такої системи відносин між сторонами і судом, на думку вчених-правознавців, полягали в наступному:

- фактична сторона справи може бути встановлена тим, кому вона знайома, хто знає, які існують докази і де вони знаходяться, а такими особами є позивач і відповідач;

- сторони на відміну від суду більше зацікавлені в з'ясуванні обставин справи, тому позивач і відповідач прагнуть до виграшу процесу, намагаючись відшукати і надати суду всі фактичні обставини і докази;

- підготовка фактичного матеріалу проводиться двома спірними сторонами, кожна з яких підбирає все те, що служить на його користь, причому обидві сторони можуть користуватися допомогою адвокатів, що веде до поділу праці, завжди приносить кращі плоди, ніж виконання всієї складної роботи однією особою (судом);

- змагальність відкриває простір для самодіяльності сторін і спонукає їх до прояву особистої ініціативи [11, с. 69–71].

Фундаментальним явищем у розвитку цивільного процесуального законодавства України став Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1924 р., яким проголошувалися принципи диспозитивності, рівності сторін перед судом і законом, рівноправності сторін у процесі, активності суду, що розглядав справу, змагальності, гласності, національної мови судочинства, усності, безпосередності, безперервності тощо.

Попри проголошене розмаїття принципів цивільного судочинства того періоду, розуміння їх сутності та змісту, а також елементарних основ дотримання є неоднозначним. Деякі вчені стверджували, що він закріпив інквізиційну модель цивільного процесу, в якому надається значна роль судді і державному прокурору і в якому превалює державний інтерес на протигагу приватним інтересам сторін. Хоча навряд чи є достатньо підстав для висновку про чисто інквізиційну модель судового процесу за ЦПК УРСР 1924 р. Однак у частині взаємовідносин сторін і суду кодекс дійсно закріплював підвищену роль суду і прокурора в цивільному судочинстві.

Порівняно зі Статутом 1864 р. кодексом дійсно було обмежено диспозитивність цивільного процесу та його змагальний характер, оскільки метою цивільного процесу згідно зі ст. 5 було з'ясування дійсних прав і взаємовідносин його учасників. Тому завдання суду під час вирішення спору про право цивільне полягало в з'ясуванні не формальної, а матеріальної правди. З цією метою статті 5, 118 та інші ЦПК УРСР 1924 року на суд поклали обов'язок не обмежуватися тільки представленими сторонами доказами.

Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1924 р. хоча формально й закріпив диспозитивність, але по суті її відкидав. Відповідно до ст. 2 ЦПК 1924 р. суд розпочинав розгляд справи не інакше, як за заявою зацікавленої сторони, але з метою захисту інтересів держави або трудящих мас прокурору надавалося право як починати справу, так і вступати до неї в будь-якій її стадії. Далі, за тією ж статтею, прийняття відмови сторони від належних їй прав та їх судового захисту належало не безумовному і вільному розсуду сторін, а залежало від суду. Під час вирішення питання про прийняття або неприйняття цієї відмови суд вирішував, якою мірою така відмова сторони від належних їй прав не пов'язана з експлуатацією економічно більш слабкої другої сторони економічно більш сильною, чи не виникає за такої відмови обходу закону порушення інтересів держави і трудящих мас.

Нарешті, за ст. 179 ЦПК УРСР 1924 року суду належало право вийти за межі заявлених позивачем вимог, якщо розмір цих вимог не заснований на раніше укладеній угоді сторін або на приписах закону.

Принцип змагальності полягає в тому, що відшукання доказів у справі лежить винятково на тяжущіхся, а суд відіграє пасивну роль, будучи лише посередником між сторонами. З наведеної вище ст. 5 ЦПК ясно, що принцип змагальності в ЦПК не проводився в чистому вигляді, оскільки самодіяльності суду була відведена дуже велика роль. Згідно зі ст. 118 ЦПК суд міг запропонувати сторонам подати додаткові докази, якщо представлені докази, на думку суду, недостатні. Суд за ст. 121 ЦПК також міг здійснювати необхідні перевірочні дії за власною ініціативою. З цього приводу Верховний Суд РРФСР в ухвалі у справі № 31433 1924 р. роз'яснив, що «радянський суд повинен завжди пам'ятати, що процес по ЦПК – не колишній, чисто змагальний процес, і повинен широко застосовувати ст. 5 ЦПК, не зупиняючись під час вирішення справи на формальних моментах, а всіляко з'ясувати справжні взаємовідносини сторін, ліквіду-

ючи позов, по можливості, в межах того ж процесу і усуваючи необхідність для ліквідації відносин у пред'явленні нового позову». В ухвалі справи № 31847 1924 р. цивільної касаційної колегії Верховного Суду УРСР указується, що «радянському цивільному процесу не притаманний принцип змагальності, що застосовувався в дореволюційному суді, і навпаки, закон (ст. 5 ЦПК) проводить начало самодіяльності суду».

Наведені вище фрагменти ЦПК УРСР 1924 р. дозволяють підкреслити ту особливість моделі цивільного судочинства, суть якої полягає в патерналістсько-етатичному її обґрунтуванні в цілому та її фундаментальних принципів зокрема [12, с. 13–19].

Отже, принцип змагальності цивільного процесу, знаходячи прояв в різних історичних періодах розвитку цивільного процесуального законодавства, являє собою складне і багатогранне явище, покриваючи собою весь цивільний процес та визначаючи його систему. Звісно ж, розкриття сутності та змісту даного принципу в нормах Статуту цивільного судочинства 1864 року відповідає ліберальній змагальній моделі цивільного судочинства, тоді як положення ЦПК УРСР 1924 р., успадкувавши все краще, що було в попередньому процесуальному законодавстві, насправді принцип змагальності сторін повною мірою реалізувати не змогли.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, у різні історичні періоди вітчизняне судочинство будувалося на основі змагальної або слідчої форми, а також на основі поєднання цих форм, з переважанням однієї з них.

Прийняття Статуту цивільного судочинства 1864 року більшою мірою ґрунтувалося на остан-

ніх досягненнях іноземного процесуального законодавства та стало вагомим віхою на шляху створення якісного, швидкого та ефективного цивільного процесу, побудованого на принципах змагальності, гласності, усності, рівності сторін, вільної оцінки доказів судом та можливості апеляції і касації.

Одне з головних завдань, яке було покликане вирішити нове цивільне процесуальне законодавство, полягало в тому, щоб «замість слідчого процесу в цивільних судових справах прийняти процес змагальний». Водночас демократичний характер цивільного процесу, побудований на змагальних засадах, суперечив по суті самодержавній формі правління, якій не відповідала наявність самостійної, відокремленої від адміністрації судової влади. Незважаючи на це, цивільно-процесуальне законодавство другої половини XIX ст. залишалось досить прогресивним і здебільшого відповідало потребам свого часу.

На відміну від Статуту цивільного судочинства, Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1924 року, з одного боку, успадкував все краще, що було в попередньому «імперському» законодавстві, а також використав досвід судової реформи 1864 року і цивільного процесуального законодавства зарубіжних, переважно європейських, країн, але з іншого боку, тоталітарні принципи радянської влади унеможливили використання змагальності цивільного процесу. Навіть у радянський період, коли принцип змагальності в цивільному процесі сприймався вченими лише в тісному зв'язку з активністю суду під час доказування, діяльність сторін щодо доведення обставин, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень, сприймалася як процесуальний обов'язок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Курило М.П. Принципи цивільного процесу як концептуальна правова категорія. *Судова апеляція*. 2015. № 4. С. 33–40
2. Гольмстен, А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства / под ред. и с предисловием М.К. Треушникова и Ю.А. Поповой. Краснодар : Совет. кубань, 2004. 484 с.
3. Тарасов В.Н. Преемственность и традиции принципов русского гражданского процесса. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2015. № 2. С. 196–200.
4. Голубева Н.Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 103–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2010_53_17.
5. Гражданский процесс: курс лекций, читанных проф. Ю.С. Гамбаровым. *Гражданский процесс: хрестоматия* / под ред. М.К. Треушникова. Москва, 2005.
6. Судебные Уставы 20 ноября 1864 г., с изложением рассуждений, на которых они основаны, изданные Государственной Канцелярией. Санкт-Петербург, 1866
7. Малышев К. Курс гражданского судопроизводства. Т. 1. Санкт-Петербург, 1874.
8. Нефедьев Е.А. Учебник русского гражданского судопроизводства / Е. А. Нефедьев [печ. по изд.: Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. Изд. третье. Москва, 1900]. Краснодар : Совет. Кубань, 2005. 480 с.
9. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский [печ. по изд.: Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса изд. второе. М., 1917]. Краснодар : Совет. Кубань, 2003. 528 с.
10. Тютрюмов И.М. Рецензия на книгу г. Краевского Практические заметки о свойствах состязательного начала в гражданском судопроизводстве. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1897. С. 347.

11. Хрестоматия по гражданскому процессу. Москва, 1996.
12. Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. 624 с.

Нестерцова-Собакарь Олександра Володимирівна
РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ ТА ЦИВІЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УРСР 1924 РОКУ

У статті здійснено ще один крок до поглиблення знань про зміст та особливості реформи цивільного судочинства 1864 року. Особливу увагу приділено Статуту цивільного судочинства та його впливу на розвиток вітчизняного процесуального законодавства як в імперський, так і радянський періоди. З'ясовано сутність та зміст процесуального принципу змагальності через призму судової реформи 1864 року та положення Цивільного процесуального кодексу УРСР 1924 року.

Ключові слова: статут цивільного судочинства, судова реформа, цивільний процес, кодифікація, судоустрій.

Нестерцова-Собакарь Александра Владимировна
ПОНИМАНИЕ СУЩНОСТИ И СОДЕРЖАНИЯ ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССА ПО СУДЕБНОЙ РЕФОРМЕ 1864 ГОДА И ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА УССР 1924 ГОДА

В статье предпринята еще одна попытка к углублению знаний о содержании и особенностях реформы гражданского судопроизводства 1864 года. Особое внимание уделено Уставу гражданского судопроизводства и его влиянию на развитие отечественного процессуального законодательства как в имперский, так и советский периоды. Уточнены сущность и содержание процессуального принципа состязательности через призму судебной реформы 1864 года и положения Гражданского процессуального кодекса УССР 1924 года.

Ключевые слова: устав гражданского судопроизводства, судебная реформа, гражданский процесс, кодификация, судоустройство.

Nestertsova-Sobakar Oleksandra
UNDERSTANDING THE ESSENCE AND CONTENT OF THE PRINCIPLE OF COMPETITIVENESS OF THE CIVIL PROCESS UNDER THE JUDICIAL REFORM OF 1864 AND THE CIVIL PROCEDURE CODE OF THE UKRAINIAN SSR IN 1924

The article takes another step to deepening the knowledge of the content and features of the civil justice reform of 1864. Particular attention was paid to the Statute of Civil Procedure and its influence on the development of domestic procedural legislation in both the imperial and Soviet periods. It is proved that the adoption of the Statute of Civil Procedure in 1864 is largely based on the latest achievements of foreign procedural law and was a significant milestone in the way of creating a qualitative, fast and efficient civil process based on the principles of competitiveness, transparency, veracity, equality of parties, free evaluation and appeal and cassation opportunities. The essence and content of the procedural principle of competition through the lens of judicial reform in 1864 and the provisions of the Civil Procedure Code of the Ukrainian SSR in 1924 have been clarified.

The importance of the principle of competitiveness of the civil process, which is manifested in different historical periods of the development of civil procedural legislation, was a complex and multifaceted phenomenon, covering the whole civil process and defining its system. In particular, the principle of competitiveness was given special importance in the organization of civil proceedings and was supported by all known procedural scientists at that time.

Adoption of the Statute of Civil Procedure in 1864 for the first time allowed to consolidate the relevant procedural law, but at the same time gave rise to several contradictions, including the fact that the democratic principles of the civil process, enshrined in the judicial reform, faced with the lack of independence and judicial conditions. .

The democratic nature of the civil process, as well as of the entire judicial system based on the reforms of 1864, contradicted the essence of the autocratic form of government, which was not matched by the existence of an independent, separate from the administration of the judiciary. As a result, counter-reforms have restricted a number of progressive principles of judicial reform, including the elimination of the peace court, replacing it with administrative and judicial institutions.

It emphasized the fundamental differences between the Civil Procedure Code of the Ukrainian SSR of 1924 and the Statute of Civil Procedure, which on the one hand inherited all that was in the previous "imperial" legislation, and used the experience of judicial reform of 1864 and civil procedural legislation of foreign, mainly European countries but on the other, the totalitarian principles of the Soviet power made it impossible to use the competitiveness of the civil process. Even in the Soviet period, when the principle of competitiveness in the civil process was perceived by scientists only in close connection with the activity of the court in evidence, the activities of the parties to prove the circumstances to which they refer as a basis for their claims or objections, were perceived as a procedural obligation.

Key words: civil procedure statute, judicial reform, civil process, codification, judiciary.